

ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ

У статті представлено сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема, що має особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації.

Ключові слова: Чехословаччина, суспільно-політичний розвиток, політичні кризи.

Минуло двадцять років з того часу, коли в країнах Центрально-Східної Європи розпочалися кардинальні політичні й соціально-економічні перетворення, спричинені глибокою внутрішньою кризою суспільного устрою та суттєвими зрушеннями в загальній міжнародній геополітичній ситуації. Для їх характеристики використовуються терміни «революція» («ніжна», «оксамитова», «демократична», «народна», «антитоталітарна», «антикомуністична», «договірنا»), «трансформація», «переворот» або навіть «контрреволюція». Проте й донині ще повністю не усвідомлено масштаби перелому, що відбувся, і глибину змін не лише в політичній, а й духовній сферах. Вони безпосередньо торкнулись усього світового співтовариства. У самих же країнах регіону розпочалася докорінна переоцінка цінностей, радикальне переосмислення концепцій суспільного розвитку, запровадження нових підходів до аналізу цивілізаційних процесів¹.

Методологічний переворот в історичній науці супроводжувався суттєвими тематичними зрушеннями, появою нових пріоритетних тем і наукових напрямів, які визначили специфіку розвитку дослідницької діяльності у посттоталітарну добу. Особливу увагу науковців привернули внутрішньо-політичні кризи в окремих країнах та системні конфлікти всередині радянського блоку. Поміж ними – кризи 1948, 1968 та 1989 рр. у Чехословаччині.

У новітній вітчизняній і зарубіжній історіографії по-різному оцінювалися досліджувані події, що, без перебільшення, можна вважати епохальними в долях чехів і словаків. Наразі, цілком логічно, вони залишаються предметом наукових розвідок і політичних дискусій, під час яких виявився наступний факт: у чехословацькому суспільстві, як, мабуть, в жодному іншому, яскраво прослідковується двадцятилітня періодичність історичних перемін. Причому кожний період суспільної трансформації у

другій половині ХХ ст. пов'язаний із черговою зміною генерацій. Три найважливіші етапи в розвитку країни, що розпочалися у вищеназвані роки, визначили долі та соціокультурне обличчя трьох поколінь, які називають поколіннями індустріалізації, «нормалізації» та демократизації².

Якісні зміни в Центрально-Східній Європі примусили дослідників насамперед по-новому подивитися на події 1940-х років, що призвели до зародження тоталітаризму й розвитку за радянським зразком. Безперечний інтерес для розуміння суті повоєнних політичних режимів у регіоні та шляхів їх трансформації має досвід суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у 1945-1948 рр. Адже ЧСР, одна із найрозвинутіших європейських демократій довоєнних років, пройшла складний і суперечливий шлях після визволення від фашизму – через відродження чехословацької державності й демократичного устрою до встановлення комуністичного режиму. Усього за кілька повоєнних років існування «народної», або як її іменують зараз - «обмеженої», «лімітованої», «контрольованої», «регульованої», «скерованої» демократії, у ЧСР поступово були ліквідовані основні громадянські свободи, справжня багатопартійність, парламентська демократія та ідейно-політичний плюралізм³.

Переломною для Чехословаччини стала лютнева криза 1948 р., яка дала «зелене світло» монопольній владі КПЧ та прискореному запровадженню радянської моделі. Цього хотіли як московські покровителі чеських і словацьких комуністів, так й вони самі. Своєрідною пасткою для повоєнної демократії в ЧСР на тлі очевидного зовнішнього тиску з боку СРСР став власне «соціалістичний вибір» більшості політичних сил, державно-політичної еліти й суспільства, хоча погляди партнерів комуністів по коаліції на «соціалістичне завтра» були надзвичайно різноманітними і загалом відкидали принципи устрою радянського типу. Певною мірою новонакреслений курс виявився результатом зростання міжнародної напруги, посилення протистояння СРСР – Захід, а також загострення взаємовідносин усередині радянського блоку⁴.

Хронологію подій лютого 1948 р. в ЧСР досить докладно представлено в історіографії. Оцінки останніх десятиліть докорінно відрізняються від тих, що давалися їм в добу тоталітаризму. Формулювання «Переможний Лютий», «перемога комуністів над реакцією», «кульмінаційний пункт національно-демократичної революції», «завершення революційної боротьби робітничого класу за остаточне прийняття соціалістичного шляху» змінилися на «комуністичний переворот», «державний переворот», «урядовий переворот», «комуністичний путч», «путч з метою захоплення влади», «ліворадикальний антиконституційний путч». Сучасні дослідники вважають, що кожна із політичних партій, яка брала участь у тодішньому протистоянні, переслідувала свої цілі, намагаючися зміцнити власні позиції. Комуністи прагнули ізолю-

вати, за їх термінологією, «реакцію», відсторонити її від участі у владі. Їхні партнери по коаліції розраховували, викликавши урядову кризу, послабити суперника і сформувати новий уряд, в якому комуністи не мали б уже такого впливу⁵.

На Заході чехословацькі лютневі події 1948 р. із самого початку характеризувались як «комуністичний переворот», «путч», здійснений «з офіційною участю представників СРСР і в результаті погрози прямого військового втручання Радянського Союзу»⁶. У самій країні тодішній прем'єр-міністр К.Готвальд (КПЧ), поклавши всю відповідальність на «реакційних політиків», оцінював те, що відбулося, як «перемогу народної демократії» й наголошував, що «протягом усього перебігу кризи ніде і ні в чому не були порушені принципи Конституції та чехословацькі парламентські традиції», «урядова криза була ліквідована конституційним, демократичним і парламентським шляхом»⁷. Це, за фактами, виявилось відвертим лукавством, оскільки комуністи передусім залучали непарламентські методи в перебігу політичної боротьби (створення комітетів дій, Народної міліції, звернення за підтримкою до «вулиці», провокації, протизаконні арешти та обшуки тощо). Їхні політичні опоненти, добре досвідчені у парламентських баталіях, але зовсім не обізнані у справах комунікації з масами, не могли чинити комуністам гідного опору й протидії. «Низи» у вирішальний момент або підтримали КПЧ, або зберегли нейтралітет⁸.

Питання чехословацької історії перших повоєнних років стали предметом особливій уваги істориків –«шестидесятників». Деякі з учасників тодішньої дискусії характеризували «лютий» як результат тиску зовнішніх обставин і зазначали, що «специфічні умови розвитку революції в Чехословаччині вели до нової моделі соціалізму». Натомість інші вважали, що у 1944-1948 рр. йшлося не про цілеспрямоване створення будь-якої нової моделі суспільного розвитку, а лише про спробу мирним шляхом реалізувати радянську⁹.

Гостра полеміка навколо подій 1948 р. в ЧСР розгорнулася після перемоги «ніжної революції». Проте реставрація чехословацької історії воєнної та повоєнної доби супроводжувалася, на жаль, народженням нових міфів і легенд. Причин було чимало: і прагнення до сенсаційності, і одностороннє тлумачення нововиявлених документів і матеріалів, і емоційне піднесення, і масова антикомуністична ейфорія.

Чергова річниця «Переможного Лютого», як його називали тут і урочисто святкували протягом чотирьох десятиліть, 1990 року була вперше відзначена у Празі мітингом протесту, що проходив під гаслом: «Кінець тоталітаризму! Лютий ніколи не повториться!». У пресі почали масово з'являтися «розвінчальні легенди» щодо лютневих подій, які все частіше іменувалися «комуністичним путчем». Якщо раніше беззаперечно стверджувалося, що багаточисельні натовпи пражан і делегатів з усієї країни

висловлювали у 1948 р. одностайну підтримку політиці К.Готвальда та його соратників, то тепер наголошувалося на тому, що інші, не менш представницькі юрби виступали проти готвальдівських методів, інспірованих Й.Сталіним. Суттєво переглядалася роль Народної міліції у підтримці громадського руху, як такої, що вирішальним чином визначила долю «путчу», органів безпеки, секретних служб, а також «радянського фактора»¹⁰.

Були оприлюднені документи, що давали нове пояснення діям 12 «реакційних міністрів», представників національно-соціалістичної, народної й демократичної партій, які подали у відставку, чим власне спровокували урядову кризу в країні. Тим самим вони висловлювали протест проти невиконання раніше прийнятого урядового рішення про скасування наказу міністра внутрішніх справ В.Носека (КПЧ) стосовно посадових переміщень офіцерів Корпусу національної безпеки – представників некомуністичних партій, а фактично – проти спроб комуністів монополізувати ці та інші структури, надавши посади виключно представникам своєї партії. Урядова криза тривала шість днів (20-25 лютого) і завершилася згодою Президента Е.Бенеша (його мотивації й донині викликають дискусії) прийняти відставку, підписати декрет про призначення нових міністрів і створення уряду «відродженого Національного фронту», де посади отримали прибічники прорадянської лінії компартії¹¹.

КПЧ, яка у постреволуційні роки перетворилася на об'єкт жорсткої критики, також взяла участь у полеміці, намагаючися довести, що 1948 року йшлося зовсім не про «змову», «путч» або «шахрайство». З її точки зору, мала місце політично вмотивована боротьба за владу і «лютий» став піком цієї боротьби. Активна більшість населення підтримала в критичний момент програму КПЧ, в якій ще домінували демократичні постулати. Ті, хто висловив компартії довіру, прагнули передусім суспільного прогресу, щиро бажали побудувати соціалізм, як більш справедливе і більш вільне суспільство. Проте КПЧ, отримавши владу, відкинула плюралістичну демократію й не зуміла протистояти запровадженню радянської моделі – тим самим вона створила підґрунтя для майбутньої історичної поразки¹².

У новітній історіографії лютневі події 1948 р. в Чехословаччині оцінюються загалом як комуністичний переворот при підтримці або лояльній поведінці доволі широких верств населення. Зазначається, що урядова криза була «не тільки кризою політичної системи, а кризою народно-демократичного режиму», бо «розпад коаліції Національного фронту – політичної основи режиму – не тільки уразив режим в його підвалинах, а й став вирішальною умовою державного перевороту, тобто зміни режиму»¹³. Політичний алгоритм, вироблений КПЧ ще на завершальному етапі війни – через «народну демократію» до «соціалізму», – виявився правильним:

розпочавши рух 1945 року та прискоривши його під впливом міжнародної ситуації влітку 1947 р., комуністи, врешті-решт, повністю оволоділи владою в Чехословаччині, декорованою «відродженим Національним фронтом», і поклали край парламентській демократії. Вони вдало використали урядову кризу для вирішальної сутички із конкретними ознаками державного перевороту. До того ж участь Радянського Союзу, яка включала заохочення й можливість збройного втручання, насправді мала місце¹⁴.

Серед причин поразки ліберально-демократичних сил 1948 року наразі часто називають те, що Е.Бенеш і лідери партій припустилися серйозних прорахунків і не протиставили КПЧ лінію активного захисту парламентської демократії. Звертається увага на відсутність єдності серед некомуністичних партій, бездіяльність їх лідерів й спроби перекласти відповідальність за розв'язання урядової кризи на плечі тяжко хворого Президента. Однак не можна ігнорувати й того моменту, що на результати боротьби політичних сил впливала загальна атмосфера тих років. А її визначав не лише терор органів безпеки проти інакомислячих, передусім у Словаччині, а й надії на якнайскорішу побудову суспільства соціальної справедливості, та ще свіжа пам'ять про роки правління партій ліберально-демократичної спрямованості, що завершилися мюнхенською катастрофою. КПЧ набула в той період доволі широкої підтримки, а масовий приплив в її лави нових членів, у тому числі з прагматичних переконань, надавав їй характеру загальнонаціональної сили. Загалом лютневий переворот розділив громадськість ЧСР: одна частина населення захоплювалася діями уряду й була впевнена, що перемога комуністів прямо зумовлена перебігом подій і духом історії; інша – зазнала репресій; чимало громадян знову емігрували¹⁵.

Не менш знаковою й драматичною в історії Чехословаччини стала суспільно-політична криза 1960-х років. Боротьбу за подолання чехословацької кризи та лібералізацію суспільства тоді очолила комуністична інтелігенція, яка дала поштовх ідейному опору тоталітарній системі. Представники реформаторського крила вважали, що суттю перетворень повинна стати ліквідація «деформацій соціалізму» та демократизація не лише партійного, а й громадського життя. Невідкладними заходами називалися врегулювання словацького питання, зміна ставлення КПЧ до інтелігенції, послідовна реабілітація всіх постраждалих під час політичних процесів 1940-1950-х років. Період політичних та економічних реформ, спрямованих на ліквідацію радянської моделі суспільного устрою та побудову «соціалізму з людським обличчям», дістав назву «Празької весни». Цей період розпочався із січневого (1968 р.) пленуму ЦК КПЧ, на якому першим секретарем ЦК КПЧ було обрано комуніста-реформатора, лідера словацької опозиції О.Дубчека, і був перерваний введенням військ п'яти країн ОВД на терени Чехословаччини у серпні 1968 р.¹⁶

У сучасній історіографії розроблено докладну періодизацію подій Празької весни: передкризовий період (два етапи – до травня 1968 р.), власне криза (з п'ятьма етапами – від 5 травня до 20 серпня), посткризовий період (до 27 серпня, дня підписання так званого Московського протоколу). Береться до уваги те, що водночас фактично розгорталася два процеси: по-перше, демократизація в Чехословаччині, посилення плюралістичних тенденцій і відтиснення антиреформаторських сил усередині КПЧ; по-друге, зміцнення консервативних підходів і поступове визрівання інтервенціоністських настроїв у керівних партійно-державних структурах СРСР та його найближчих союзників¹⁷.

Празька весна стала великою публічною дискусією, що спиралася на свободу слова, і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль. За словами британського посла, атмосфера тоді була «п'яною», «уперше за 350 років чехи опинилися в ролі героїв»¹⁸. Водночас ілюзія єдності приховувала суперечливі тенденції.

Оцінки Празької весни в країнах Центрально-Східної Європи за порівняно короткий час кардинально змінилися: від «антисоціалістичного виступу», «повзучої контрреволюції» до «мирної демократичної революції». На Заході чехословацькі події 1968 р. завжди розглядалися як процес відродження, виступ за свободу й незалежність, проти диктатури компартії, придушений уведенням військ СРСР та його союзників. Інша справа, що країни НАТО за всіх, більших (Західна Європа) чи менших (США), симпатіях до Празької весни не спромоглися відкрито підтримати її на рівні державної політики. Західний світ, керуючись інтересами власної безпеки та концепцією невтручання у внутрішні справи радянського блоку, зайняв доволі стриману позицію: з одного боку, він демонстрував незгоду з акцією п'яти країн ОВД, з іншого – заявляв про свою готовність, незважаючи на чехословацьку кризу, не доводити справу до загострення «холодної війни», не руйнувати досягнуті результати політичних контактів і продовжити діалог із питань «ослаблення напруги»¹⁹.

Два десятиліття офіційною основою для оцінок подій 1968 р. в країнах «реального соціалізму» служив документ «Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», прийнятий на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ. У ньому зусилля реформаторів по виходу із кризи тлумачилися як «контрреволюційний заколот блоку правих ревізійоністських та антисоціалістичних сил», спровокований «світовим імперіалізмом», які прагнули «розвалити політичну структуру соціалістичного суспільства з метою розв'язати дрібнобуржуазну стихію й змінити зовнішньополітичну орієнтацію ЧССР». Водночас інтервенція військ країн ОВД демонструвалась у вигляді «братньої допомоги союзників чехословацькому народові у захисті завоювань соціалізму», «інтернаціоналістичної акції»²⁰.

«Ніжна революція» внесла суттєві корективи в оцінку подій кінця 1960-х років. Однією із головних вимог демократичних сил було засудження інтервенції 1968 р., покарання всіх винних у її підготовці й здійсненні, повне виведення із країни радянських військ. Ідеї Празької весни восени 1989 р. з'явилися на прапорах революції. Невдовзі були оприлюднені заяви керівництва Чехословаччини та інших країн радянського блоку, де серпнева окупація 1968 р. зазнала рішучої критики й засудження. Вона кваліфікувалася як «порушення норм міжнародного права» і «втручання у внутрішні справи суверенної держави». Підкреслювалося, що «перервавши процес демократичного оновлення в ЧССР, ці неправомірні дії мали довготривалі негативні наслідки»²¹.

Уже в січні 1990 р. створено Урядову комісію з аналізу подій 1967-1970 рр. у складі 20 відомих істориків, соціологів, політологів (М. Барта, В. Курал, В. Менцл, Я. Моравець, Ф. Яначек та ін.). Вона збирала та узагальнила величезний документальний матеріал, який зберігається в архіві Інституту сучасної історії АН ЧР. Це дало можливість скоригувати різноманітні упереджені уявлення, ліквідувати фактичні неточності, що мали місце у працях попередників. Празька весна тлумачилась як відповідь КПЧ на глибинні соціально-економічні протиріччя, як налагодження правлячою партією діалога з різними прошарками населення, що знаменувало трансформацію авторитаризму в громадянське суспільство з елементами керованої демократії. Перші результати діяльності комісії були оприлюднені вже 1993 року разом із багатьма іншими працями різного характеру, зокрема мемуарами очевидців та учасників тих подій. У подальшому публікація документів продовжилась і наразі налічує понад десять томів²².

Упродовж останніх десятиліть по-різному оцінювалися чехословацькі події 1968 р. Одностайно засуджуючи добу «нормалізації» та дії консервативних сил у КПЧ, сучасні політики й науковці звертають увагу на те, що Празька весна залишалася переважно елітарним рухом і комуністи-реформатори, політику яких підтримувало понад 75% населення країни, не мали на меті позбавити її від соціалізму, що по суті виник конфлікт лише двох комуністичних сект, – реформаторів і консерваторів, що комуністичний режим узагалі не можна реформувати ізсередини, з використанням його власних структур. Метою не було руйнування соціалізму, але зміни мали бути настільки швидкими, що загалом це скидалося на революцію. З іншого боку, мовиться про реформи 1968 р. як результат об'єктивного процесу з реальним історичним підґрунтям, що тим часом мали свої межі. Головним обмеженням на шляху їх розвитку вважається те, що Чехословаччина належала до радянського блоку. Саме ця обставина не давала реальної можливості розгорнутися реформаторам і врешті-решт вирішила їх долю. Актуальними досі залишається чимало дискусійних питань, зокрема: «Чи був шанс збройного опору чехів і словаків 1968 року?», «Чи могло керівництво

країни розраховувати на активнішу підтримку США?», «Чи міг у тих історичних умовах узагалі вижити чехословацький експеримент?»²³.

З точки зору відомого правозахисника, політика й драматурга, останнього Президента Чехословаччини та першого – Чеської Республіки В.Гавела, «1968 р. був логічним завершенням попередніх подій, того тривалого процесу «самопізнання та самозвільнення суспільства», а не просто зіткненням двох політичних груп і тимчасовою перемогою найбільш ліберальної... Небезпека полягала в тому, що керівництво, не маючи чіткого уявлення про те, що відбувається, не уявляло собі, як це захистити»²⁴. «Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить зазнати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм у Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення», – писав В.Гавел²⁵.

Водночас одноставним є висновок, що чехословацька спроба реформ прискорила розпад радянського блоку й комуністичної влади. Хоча єдиним тривким продуктом Празької весни була формальна федералізація держави, вона все ж таки помітно вплинула на зародження вже на новому щаблі історії ідей антитоталітарних масових рухів і мирних революцій, що привели до зміни суспільного устрою в колишніх соцкраїнах. Придушення Празької весни й наступна «нормалізація» не розв'язали назрілих проблем, а лише загнали хворобу всередину, відклали її на двадцять років, до фінального краху системи. Невдача комуністичної реформації поставила під сумнів здатність самої системи до еволюціонування та активізувала пошуки шляхів розриву із тоталітаризмом у рамках інших політичних концепцій і поза структурами влади, що склалися²⁶.

У наші дні в суспільно-політичній галузі події, що відбувалися в Чехословаччині й навколо неї у серпні 1968 р., не мають суттєвого практичного значення, відгомін їх послабшав, переважно вони перейшли до розряду історичних. Однак у міжнародно-правовій практиці (і в теорії) не згасає інтерес до концепції «обмеженого суверенітету», що становила суть так званої доктрини Брежнєва. Перемога її прихильників посилила імперські риси радянської зовнішньої політики, поклала край руху за реформи й сприяла встановленню у Чехословаччині прорадянського авторитарного партійно-бюрократичного режиму «нормалізації», який невдовзі набув тоталітарних рис²⁷.

Доба «нормалізації», що влучно називалася дисидентами «ерою нерухомості» (М. Шимечка), часом «суцільного безформного туману» (В.Гавел), призвела чехословацьке суспільство не до «консолідації», за твердженнями офіційної пропаганди, а до прямо протилежного результату – розпорошеності та роз'єднання (О.Дубчек). Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії, постійні утиски будь-якого вільнодумства були реаліями життя за правління Г.Гусака та М.Якеша (1969-1989)²⁸.

Початок радянської «перебудови», лібералізація життя в деяких країнах Центрально-Східної Європи та активізація демократичних сил у Чехословаччині на тлі загострення кризи тоталітарного режиму стали поштовхом для розгортання революційних подій у листопаді 1989 р., які поклали край режиму монопольної влади КПЧ. Зміна влади відбулася тут стрімко, «під тиском вулиці», на хвилі емоційного піднесення, масової антикомуністичної ейфорії, що дало назву «оксамитового», навіть «ніжного», переходу до демократії. Через це навіть з'явився екзотичний термін «революція» – як щось середнє між революцією та реформою²⁹.

Феномен «оксамитової революції» в Чехословаччині продовжує привертати пильну увагу дослідників і з перебігом часу розкривається у все більшому розмаїтті ракурсів та аспектів. Головне в них – зміна «лінійної» перспективи бачення подій 1989 р. на «об'ємну». Незаперечним нині залишається одне: чехословацька революція є унікальною історичною подією, яка мала спільні риси і водночас відрізнялася від тодішніх соціальних зрушень у сусідніх країнах. Інтерес до неї не вичерпується ще й тому, що хвиля «нових», або так званих «кольорових», революцій, яка прокотилася по-страдянським простором на початку ХХІ ст., ставить на порядок денний проведення порівняльно-типологічних досліджень, які зможуть розкрити вузлові характеристики «генів» революційних процесів і внести додаткову ясність у цю проблему³⁰.

Серед переважно безкровних революцій, що восени 1989 р. сколихнули східноєвропейське суспільство і якими рухала відмова сприймати правила комуністичних режимів, заперечення офіційної ідеології, найбільш мирною, ненасильницькою та унікальною була саме чехословацька. Неочікувано для самих її учасників, вона, не зустрівши практично жодної протидії (що в подальшому породило чимало припущень), увінчалася тріумфальним успіхом. З усіх демократичних революцій, які відбулися в країнах регіону, чехословацька була ще й найкоротшою, що зафіксувало супроводжуюче її гасло: «Польща – десять років, Угорщина – десять місяців, НДР – десять тижнів, Чехословаччина – десять днів». Чеська нація в силу специфіки її історії й культурно-психологічних ознак продемонструвала типологічні крайнощі «оксамитової» зміни влади. Досліджуючи передумови та основні чинники «оксамитової революції», історики наразі продовжують шукати відповіді на давно вже порушені запитання: «Чому так пізно?», «Як це трапилося так легко?» і «А що далі?»³¹.

Події листопада 1989 р. стали кульмінацією у розв'язанні системної кризи в Чехословаччині. Вони розпочались одразу після придушення владою 17 листопада маніфестації празьких студентів у пам'ять про антифашистський виступ їхніх колег, що відбувся рівно за півстоліття до того. За двадцятилітній період «нормалізації» після 1969 р. це була наймасовіша демонстрація пере-

важно молодих людей під гаслами ліквідації монополії КПЧ і зміни політичного режиму. Події тих днів об'єднали громадський, молодіжний і дисидентський рухи. Так звані незалежні, або громадянські ініціативи (близько 39), більшість з яких походила від дисидентського об'єднання «Хартія-77», опозиція загалом перетворились у визначну політичну силу, що реалізувалася в діяльності створених на гребні революційних подій Громадянського форуму (Чехія) та Громадськості проти насильства (Словаччина). Гуманістичні ідеали опозиції сприяли зростанню її авторитету серед широкого загалу і відіграли помітну роль у консолідації суспільства³².

Настрої громадськості хитнулись у бік демократичних сил уже через десять днів після першої масової акції протесту. Рівно стільки знадобилося лідерам опозиції, аби отримати громадську підтримку. Після цього час існування колишнього режиму пішов навіть не на дні, а на години. Як подія «оксамитова революція» завершилася наприкінці 1989 р. обранням В.Гавела Президентом країни, але надалі вона продовжувалась як процес. Її результати остаточно легітимізувалися внаслідок перших вільних парламентських виборів 1990 р.³³.

«Запізніла» революція антикомуністичного спрямування в Чехословаччині, як і в інших східноєвропейських країнах, стала історичним за своїм масштабом та значенням соціально-психологічним феноменом, аналогів якому не було в новітній історії. Революційний настрій тих днів навіть заглушив або послабив найважливіші риси характеру народів регіону, в тому числі чехів, які завжди відрізнялися раціоналізмом та обережністю.

Психологічний фактор, визнаний домінуючим у успіху демократичних революцій у країнах Центрально-Східної Європи, виявився в чехословацькому середовищі найяскравіше, знайшовши відображення у стрімкому падінні авторитету колишньої влади, усвідомленні людьми її вичікувальної, консервативної позиції. Вона позбавила режим останніх прибічників. Керівництво КПЧ дедалі більше втрачало підтримку не тільки населення загалом (кількість його прихильників зменшилася протягом 1988-1989 рр. з 58% до 33%), а й безпосередньо членів партії³⁴.

На відміну від масових виступів Празької весни, протестні настрої «оксамитової революції» зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ. Ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. У використаній Громадянським форумом революційній риторичі було геть відсутнє поняття «соціалізм». Водночас, згідно з опитуванням громадської думки, проведеним у Чехії 22-24 листопада 1989 р., майже половина – 47% - респондентів виявилися прихильниками політичної та економічної системи, поєднуючої переваги соціалізму й капіталізму. Майже стільки же було прибічників соціалістичного вибору. Лише 5% опитаних висловилися на користь капіталістичного шляху розвитку³⁵.

Якщо «шлях до тоталітаризму» після 1948 р. був наповнений «конструктивним ентузіазмом», то зворотний – характеризувався прямо протилежним настроєм. За дореформеним станом політичної апатії прокотилася коротка, але доволі сильна революційна хвиля, що змінилася тривалим періодом наростання скептицизму, депресії, потреби у захисті, ціннісним вакуумом³⁶.

Характер багатьох процесів, що розгорнулися в добу демократичної трансформації суспільства, призвів на певному етапі до втрати ейфоричних ілюзій та кризи, спричиненої очікуванням швидких і безболісних змін. Уже святкування першої річниці революції в Чехословаччині супроводжувалося відкриттями та розвінчаннями доволі незвичайного, часто скандального гатунку, викликаними передусім відсутністю повної ясності навколо подій 17 листопада (незважаючи на всі зусилля відповідної парламентської комісії), розчаруваннями в темпах і масштабах реформ у країні. Доволі знаковою в цьому сенсі була відозва групи радикальних студентів: «Уже немає підстав називати нашу революцію «оксамитовою». Точніше сказати, це вкрадена революція!». Знайшлися сили, що намагалися (і намагаються) представити «ніжну революцію» справою рук Кремля, результатом «більшовистсько-єврейського заклоту», «путчем», підготовленим і здійсненим КДБ (або ЦРУ), змовою між «Хартією-77» і КПЧ з метою збереження соціалізму. Порізному були розтлумачені свого часу й слова Президента В.Гавела про необхідність «другої революції» в країні, хоча сам Президент, проголошуючи їх, передбачав повне й незворотнє викоренення номенклатури. Чимало діячів екстремістського спрямування сприйняли ці слова як керівництво до радикальних дій, насильства. Істини публічно вимагали представники всіх політичних сил, часто пропонуючи свої інтерпретації «ніжної революції». Час від часу з'являлися твердження або натяки на те, що 1989 року мав місце «заклот» або хтось дирегував подіями, використовуючи брудні прийоми. Учасниками «заклоту», безперечно, проголошувались опоненти, яким у провину ставилися всі труднощі й проблеми перехідного періоду³⁷.

З плином років термін «революція» почав поступово відступати на задній план; натомість у Центральній Європі все частіше говорили про «зміни», «трансформацію», «переворот» або просто «1989 р.» Відсутність катарсису – одна з причин того, чому 1989 р. так хутко стерся у пам'яті людей. Серед країн, для яких цей рік позначив справжні зміни, лише Чехія наразі святкує 17 листопада як національне свято. З тієї самої причини й західним спостерігачам вельми непросто було називати ці події «революцією», хіба що додаючи якогось прикметника на кшталт «договірна». Однак масштаб змін – політичних, економічних, суспільних, культурних – плюс стрімкість утілення в життя роблять кожне інше слово на їх окреслення дивним і навіть тенденційним³⁸.

Донині предметом принципової дискусії залишається питання про причини революцій у Чехословаччині та інших країнах регіону, від тієї чи

іншої відповіді на яке залежить загалом розуміння суті регіональних подій 1989-1991 рр.: були ці події переворотом верхівки, інспірованим до того ж іззовні, або все-таки вони являли собою антитоталітарні революції самого народу, а не лише змову вузької групи дисидентські налаштованої інтелігенції. Більшість сучасних дослідників, не відкидаючи важливої ролі зовнішнього чинника (особливо радянської політики), виходять із визначення суті цих подій як саме революцій, безпосереднім результатом яких став новий державний і суспільний устрій, причому такого роду революцій, які виявилися новим словом у теорії зміни суспільно-політичних систем і в практичній реалізації подібної зміни³⁹. Цей висновок, безперечно, стосується й чехословацької «оксамитової революції», що являла собою своєрідний вияв «творчості мас», із результатами, складно прогнозованими навіть найдосвідченішими аналітиками в Білому домі чи Кремлі – наскільки б потужною не уявлялася нібито залучена там «рука»⁴⁰.

Один із найпоширеніших закидів стосовно подій 1989 р.– навіть тих, хто погодився, що це таки були революції – полягає в тому, що вони не породили нових великих ідей чи форм урядування (на відміну від американської, російської чи французької революцій). Натомість завдяки їм утворилися держави, чії лідери та населення прагнуть бути схожими на західні ринкові демократії. Ця обставина робить постреволуційні зміни радше неминучими, а захоплення перед 1989 р. дещо зайвим. Окрім того, його описи, на жаль, донині більше містифікують, аніж пояснюють. Навіть науковці, які дуже добре знають регіон, удаються до ірраціональних пояснень того, яким чином у комуністичному блоці зародилися демократія й свобода. Вони пишуть про 1989 р. як про «рік чудес», «коли влада народу» «освітила ніч», забуваючи, що перша-ліпша революція не є одномоментним актом, вона вимагає не лише відповідного балансу об'єктивних і суб'єктивних чинників, а й неабияких зусиль її ідеологів і виконавців⁴¹.

Незважаючи на численні дискусії, що точаться навколо подій «осені народів» кінця 1980-х років (популярний вислів, покликаний нагадувати «весну народів» 1848 р.), їх передумов, характеру та наслідків, учасники яких наразі не дійшли згоди з багатьох питань, практично однотайною є думка, що ці події сприяли зміні суспільного устрою в країнах Центрально-Східної Європи під час «шокової» лібералізації та геополітичної орієнтації. Серед обставин, що підштовхували до відносно швидкого краху тоталітарної системи називають зокрема факт наявності тут більш чи менш значних залишків громадянського суспільства, певних його традицій і структур, високий ступінь готовності населення до перемін, поширене в різних прошарках переконання в необхідності глибоких реформ, які відкидалися догматично налаштованою владою, тотальне падіння авторитету правлячих комуністичних партій, економічні негаразди, а також «чинник Горбачова»⁴².

Водночас звертається увага на те, що всі без винятку країни регіону на початковому етапі посткомуністичних перетворень пережили найсерйознішу системну кризу. Для цього періоду характерні численні конфлікти, постійні перестановки на політичній сцені, розпад федерацій, а також болючий синдром «зраджених сподівань», який змушував багатьох стверджувати, що 1989 р. – то не революція, а лише «трансформація» – мирний перехід від однієї системи до іншої. У силу регіонального або – в розмірах світу – навіть локального масштабу ця системна трансформаційна криза не мала відкрито гострого загального характеру, але заклала підвалини переходу до нової якості суспільного розвитку в східноєвропейських країнах. Кризові явища мали не перманентний, а циклічний характер й часто приводили до зміни моделі державної політики (наприклад, у Чехії з правоконсервативної на лівоцентристську). У другій половині 1990-х років оновлені демократії регіону вступили до завершального етапу посткомуністичних перетворень, який у чехів і словаків після невдалого пошуку консенсусу з кардинальних проблем розвитку федерації та «оксамитового розлучення» тривав з 1993 р. вже в рамках самостійних держав⁴³.

Отже, упродовж майже чотирьох десятиліть, перекидаючись із однієї країни Центрально-Східної Європи на іншу, хвиля за хвилею прокочувалися гострі політичні, економічні й соціальні кризи. Їх причини, передусім, полягали у першоджерелах того шляху розвитку, який під тиском низки зовнішніх і внутрішніх чинників був нав'язаний народам цих країн, в тому числі чехам і словакам. Досвід суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і події 1948, 1968, 1989 рр. зокрема мають особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації. Беручи до уваги неабияку актуалізацію цього досвіду на сучасному етапі та комплексно аналізуючи його, варто усвідомлювати, що з перебігом часу все очевиднішою стає перевірена на практиці істина: минуле є полем битви сучасників, які свої проблеми часто одягають в історичні костюми⁴⁴. Тому тільки максимально ґрунтовані й суворо об'єктивні наукові дослідження, незалежно від їх кон'юнктурного сприйняття в тій чи іншій країні, в кінцевому рахунку витримують перевірку часом і не піддаються моральній девальвації.

¹ Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990 гг.). Центральноевропейские исследования. – М., 1999. – Вып. 1; Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2000; История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа. – М., 2007. – С.280-324; Марьина В.В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после «бархатной революции» 1989 г.// Новая и новейшая история. – 2002. - № 1. – С. 56-79; Мотрук С.М. Нові тенденції у розвитку чеської та словацької історіографії в 90-х роках ХХ ст. // Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.1-2. – С.72-80.

² Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М., 2005. – Кн.2. – С.503-504; *Malé dějiny velk'ých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989.* - Bratislava, 2005.- D.1-2.

³ Вовканич І.І. Чехословачина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000; *Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг.* – М.-Новосибирск, 1997-1998. – Т.1-2; Barnovský M. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948.* – Bratislava, 1993; Kaplan K. *Pravda o Československu, 1945-1948.* – Praha, 1990.

⁴ Вовканич І.І., Свеженцева О.І. Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40-50-х рр. ХХ ст. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* – К., 2009. – Вип.18. – С.89; Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944-1948. – М., 2002. – С.88-112; Kaplan K. *Nekrvavá revoluce.* - Praha, 1993. – S. 42.

⁵ Марьина В.В. Февраль 1948 г. в Чехословакии. Современное видение проблемы // *Вопросы истории.* – 1998. - №6; Февраль 1948 г. Москва и Прага. Взгляд через полвека. – М., 1998.

⁶ Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1953): Хрестоматія. – Х., 2000. – С.179.

⁷ Цит. за: Шел З. Клемент Готвальд в феврале 1948 года. – Прага, 1972. – С.49, 57.

⁸ Чехия и Словакия в XX веке... - С.75; Hanzlík F. *Únor 1948: výsledek nerovného zápasu.* - Praha, 1997. - S.250.

⁹ *Československá revoluce v letech 1944-1948.* - Praha, 1966; Opat J. *O novou demokracii. 1945-1948.* - Praha, 1966; *Příspěvky k dějinám KSČ.* – 1966. - №3.

¹⁰ Спор вокруг Февраля // *Известия.* – 1990. – 27 февраля.

¹¹ Kaplan K. *První povalečná vláda. Komentované dokumenty // K ustavnímu vývoji v Českých zemích a na Slovensku v letech 1938-1948.* - Praha, 1992; *Tři roky: Přehled a dokumenty k československé politice v letech 1945-1948.* - Praha, 1991.

¹² *Historické kořeny zápasu o novou levicovou stranu // Rudé právo.* – 1990. – 18. září.

¹³ Kaplan K. *Pět kapitol o Únoru.*- Praha, 1997. – S.355-356.

¹⁴ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення: Пер. з англ. – К., 2004. – С.302, 305.

¹⁵ Вовканич І.І. Чехословачина в 1945-1948 роках. – С.143; *История южных и западных славян: В 2 т. Учебник.* – Т.2. Новейшее время. – М., 1998.– С.233-234; Чорней П., Покорны Й. *Краткая история Чешских земель до 2004 года.* – Прага, 2006. – С.67.

¹⁶ Чехословакия конца 60-х годов. Социализм с человеческим лицом: Реф. сб. – М., 1991; Kaplan K. *Kořeny československé reformy 1968.* – Brno, 2000-2002.

¹⁷ Чехия и Словакия в XX веке... - С.168-169.

¹⁸ Цит. за: Вандич П. Вказ. праця. – С.317.

¹⁹ Валента И. Советское вторжение в Чехословакию: Пер. с англ. – М., 1991. – С.205-206, 245-246; Марьина В.В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в ЧР документам и материалам чешского журнала «*Soudobé dějiny*»)// *Славяноведение.* – 2008. - №3. – С.22-40; Орлик И.И. Запад и Прага в

1968 г. По документам архива МИД Чешской Республики // Новая и новейшая история. – 1996. - №3. – С.3-20.

²⁰ Завоевания социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи и материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968-1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. – М., 1981. – С.15, 17, 25.

²¹ Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). – Х., 1998. – С.208-209.

²² Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2003. – Вип.22-23. – С.264-287; Латыш М.В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. – М., 1998. – С.2-6; Марьина В.В. Пражская весна 1968 года... – С. 22; Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС// Новая и новейшая история. – 1994. - № 6. – С. 3-20; 1995. - № 1. – С. 34-48; Československo roku 1968. – Praha, 1993. – D. 1-2.

²³ Зарицький О.М. Вацлав Гавел. Політичний портрет. - К., 2009. - С.45; Смерть «Пражской весны». Внутренний спор двух сект или попытка реформировать общество // Киевские Ведомости. – 1994. – 17 августа; Чехия и Словакия в ХХ веке... - С.221-230.

²⁴ Гавел В. Заочный допрос: Разговор с Карелом Гвиждялой: Пер. с чеш. – М., 1991. – С.99-100.

²⁵ Havel V. O lidskou identitu. - Praha, 1990. – S.440.

²⁶ Латыш М.В. Указ. соч.– С.379.

²⁷ Дмитрук В.І. Вказ. праця. – С.272-273; Валента И. Указ. соч. – С.250-256; Чорней П., Покорны Й. Указ. соч.- С.72-77.

²⁸ Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина ХХ века. – М., 2006. – С.259-326; November 1989 a Slovensko: Chronologia a dokumenty (1985-1990). – Bratislava, 1999. – S.206; Otáhal M. Normalizace 1969-1989. Příspěvek ke stavu bádání. - Praha, 2002. – S.5-10.

²⁹ Вандич П. Вказ. праця. – С.332.

³⁰ История антикоммунистических революций конца ХХ века... – С.193.

³¹ Коровицына Н.В. Самая «бархатная» революция: «чешский человек» на фоне общественных перемен // Славяноведение. – 2000. - № 3. – С.16; Možný I. Proč tak snadno... Nekteré rodinné důvody sametové revoluce. - Praha, 1991. - S.8.

³² Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. - Praha, 1999. – S.39; Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám «normalizace» v Československu. – Praha, 1994. – S.70.

³³ Приходько В.О. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999; Deset pražských dnů. 17-27. listopad 1989: Dokumentace. – Praha, 1991.

³⁴ Z výzkumu veřejného mínění v době sametové revoluce//Sociologie.-1990.- №5.- S.539.

³⁵ Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu - 1. prosince 1989). - Praha, 1995. - S.105.

³⁶ Burianek J., Šubrt J. The Exhausted or Parient Society? On the Human Potential in the Process of Social Change // Crossroads of Transition. - Praha, 1995. – P.115.

³⁷ Загадки «бархатной революции» // Megapolis-EXPRESS. – 1991. – 3 января; Черных Е. Кто гладит против шерсти бархатную революцию // Комсомольская правда. – 1992. – 21 августа.

³⁸ Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року: Пер. з англ. – К., 2006. – С.39, 412.; Měchyř J. Velký převrat či snad revoluce sametová?: Nekolik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech, 1989-1992. – Praha, 1999. – S.3-5; Suk J. «Listopad’89» a věc revoluce. Jaká revoluce se v Československu na přelomu let 1989/1990 odehrála? // Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám dok. Karla Kaplana. – Brno, 2003. – S.343-351.

³⁹ История антикоммунистических революций конца XX века... – С.7-9, 17-23; Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003. – С.6-7.

⁴⁰ Задорожнюк Э.Г. «Бархатная» революция в Чехословакии глазами американских дипломатов // Славяноведение. – 2006. - №6. – С.56;

⁴¹ Кені П. Вказ. праця. – С.22, 413.

⁴² Мусатов В.Л. Метаморфозы политики Горбачева в отношении стран социалистического содружества // Славяноведение. – 2009. - №4. – С.3-18; Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001. – С.30-34.

⁴³ Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: 10 лет спустя... // Новая и новейшая история. – 2000. - №2. – С.90-105; Кені П. Вказ. праця. – С.11; Яжборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2008. – С.20-23.

⁴⁴ Див.: Панек Я., Пешек И. Историки против насилия над историей. Точка зрения Содружества историков Чешской Республики // Славяноведение. – 2003. - №1. – С.43-72.

В статье отображено современное видение опыта общественно-политического развития Чехословакии во второй половине XX в. в целом и событий 1948, 1968, 1989 гг. в частности, что представляет собой особенный интерес для понимания сущности послевоенных режимов советского образца в странах Центрально-Восточной Европы и попыток их демократической трансформации.

Ключевые слова: Чехословакия, общественно-политическое развитие, политические кризисы.

The article deals with the modern seeing of experience of social and political development of Czechoslovakia in the second half of the XX century on the whole and events 1948, 1968, 1989 in particular, that has the special interest for understanding of essence of the post-war modes of soviet standard in Central and Eastern European countries, attempts of their democratic transformation.

Key words: Czechoslovakia, social and political development, political crises.